

Magyar számolócédulák a XIX. század végén és a XX. század elején

Rumy Ágnes*

**Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4-6.
(ragica@freemail.hu)*

Összefoglaló

A számolócédula megszületése az 1800-as évek elejére, elterjedése az utolsó harmadára tehető, ekkor vált ez az aprónyomtatvány a kereskedelmi élet mindennapi eszközévé. Fénykorát a szecesszió korában élte. Az általában 7x15 cm-es színes papírlapocska kettős feladattal készült: egyik oldalát figyelemfelkeltő reklám díszítette, a másik üres volt abból a célból, hogy ezen számoljon a kereskedő vagy a vendéglátós. Grafikáját mindig az adott kor stílusának sokfélesége jellemzi, nem ritkán jeles művészek alkotásai. Divatja a második világháborúig tartott. Napjainkban másodvirágzását éli.

Kulcsszavak: aprónyomtatvány, szecesszió, reklám, Kellnerzet, „Meggy lelke”

Abstract

The birth of the bill could be placed in the beginning of the 1800's and its spread in the 3rd third of the same century, that was when this small printed matter became part of the common means of the commerce life. Its most flourishing era was in the secession. The usually 7x15 cms coloured paper had two functions: on one side there was a commercial in order to provoke attention, while the other side was blank so that the trader could make his/her counting there. Its graphic was influenced by the variety of the style of the given period, often included works by famous artists. It was prospering until the second World War. Nowadays it is getting to be rediscovered.

Keywords: small printed matter, secession, commercial, Kellnerzet, „Soul of Sour Cherry”

Az aprónyomtatványokról általában

Az aprónyomtatványok a könyvnél kisebb, sokszor méretileg is apró terjedelmű kiadványok, melyek nem központi jelentőségűek, inkább kiegészítő, illusztratív szerepet játszanak. Szolgálhatnak jelentős történeti forrásanyagként is. Információtartalmuk végtelenül gazdag, de mint dokumentumok roppant sérülékenyek.

„Minden történelmi korszaknak megvoltak a maga jellegzetes kisnyomtatványai. Ezek többsége nem a jövőnek készült, a reklám eszköze volt, sokszor csak napi információkat közölt. Ami létrehozta őket, az a szükségyszerűség és a divat. Megvan a maguk önálló sorsa: születnek, megmaradnak, változnak, átalakulnak, eltűnnek, hogy helyüket elegánsan az új és újabb nyomtatványoknak adják át.” (Karsay-Monok 2002)

A szecesszió, szecessziós korkép

„Az 1870/1871-es porosz-francia háborút egy szokatlanul hosszú békeidő követte. Ez lehetővé tette a gazdasági fellendülést Európa legjelentősebb országaiban. A legnagyobb hajtóerő az ipari forradalom második hulláma volt, az iparosodás révén a gyárak környékén új települések, nagy népsűrűségű agglomerációk jöttek létre.

Ebben az időszakban kétségtelenül többen érezték magukat anyagilag biztonságosabb helyzetben, optimistábbak voltak a politikában, technikai és kulturális viszonylatban.

De a korszak nem tekinthető egyértelműen a határtalan életörömök és általános társadalmi gondtalanság korának. A gazdák, a földművesek és a nehézipari dolgozók tömege nem sokat éreztek a kor szépségéből: naponta sokat dolgoztak, a gyorsan növekvő városok nyomorúságos, piszkos hátsó udvaraiban laktak. A jólét elsősorban a nagyvárosok boulevardjain, a kávézóknak és kabarékban, a

műtermekben és galériákban, koncerttermekben és szalonokban zajlott. Főszereplője elsősorban a nagy- és középpolgárság volt, akik a legtöbbet nyertek a technikai és gazdasági fejlődésből. Figyelemre is méltó a dinamikus kulturális fejlődés ebben a rétegben.” (Wikipedia 2009)

A szecesszió művészete

A szecesszió a 19-20. század fordulójának jellegzetes képző- és iparművészeti irányzata, stílusként nehezen értelmezhető historizmus- és eklektikaellenes mozgalom, ami minden országban másként nyilvánult meg.

Más és más elnevezéssel illették, így például: Franciaországban Art Nouveau, Németországban Jugendstil vagy Wellenstil, Olaszországban Stile Floreale vagy Stile Liberty, Amerikában Tiffany Style, Nagy-Britanniában Modern Style volt az elfogadott és elterjedt neve. Mindegyik elnevezés lényegi vonásokra utal. (Kivonulás, új művészet, virágos művészet.)

Nem képez egységes stílust, inkább irányzatnak, világképnek tekinthetjük. Ha latin eredetű nevét boncoljuk: *secedo*, *secedere*, ez kivonulást, elszakadást jelent, mármint a korabeli hazugnak tartott akadémikus művésztől, stílustól. A törekvés az volt, hogy a kor lendületének megfelelő, szabadon áramló formákat teremtsen, amit jellegzetes stiláris díszítőművészetével ért el.

Művész körökben sokáig lenézett volt a giccsesnek tartott szecesszió próbálkozása. Ma már látjuk, szükség volt erre az átmenetre. Korszaka az első világháborúval gyakorlatilag leáldozott, átadta helyét az avantgárd irányzatoknak, amikből némelyikkel jó pár évig párhuzamosan létezett.

Sokáig a 19. század összekuszálódott végének vagy a 20. század tisztázatlan kezdetének tekintették. Önálló értékeire csak az 1970-es évektől figyeltek föl.

A számolócédula

„A technika fejlődése, a több száz, akár több ezer nyomtatvány elkészítésére alkalmas nyomdagépek elterjedése megsokszorozta a nagy példányszámban, gyorsan előállítható termékek számát. A reklámszakemberek ezt természetesen kihasználták, hiszen a plakátok, levélpapírok, levélzárók, gyufacímkek kiváló reklámhordozóvá váltak és ma is azok. Van azonban ennek a területnek egy, a második világháborút követő években szinte teljesen elfeledett reklámhordozója: a számolócédula.

A 19. század utolsó harmadában kiskereskedők és vendéglősök kezdték el a számolócédula használatát, amelyek ötvenes-százas kötegekben készültek a nyomdáknál. Üres oldalukon a vásárolt áru, vagy a kávéházi, vendéglői fogyasztás értékét adták össze, a másik oldal pedig kitűnő reklámhordozónak bizonyult, hirdetve terméket és szolgáltatást. Fénykorát a 20.

század első harmadában élte, főleg az Osztrák-Magyar Monarchia területén.” (Magyar Szó 2004)

Ebben az időben, aki megengedhette magának, nyomatos, kézzel sokszorosított, azaz litografált eljárással készítette számolócéduláit. Ilyenek voltak például a híres pezsgőgyárak: Törley, Francois, a neves italforgalmazók: Dreher, Gottschlig, Zwack, az ismert édességkészítők: Stollwerck, Szerencs, a szalámigyárak: Dozzi, Herz, Pick.

A számolócédula az aprónyomtatvány kategóriába tartozik. Primér jelentése van a szónak, méretileg tényleg apró. Grafikai és tipográfiai elemek felhasználásával készül. Képi világban élünk, az információ zöme így jut el hozzánk. Ha mindez komponált szöveg kíséretében történik, akkor még hatásosabb a szándék.

A számolócédulán nem csak hol tárgyilagosan, hol bájosan-kedvesen, olykor vidáman, sok humorral, némelykor harsogón, vagy egyenest kihívó módon figyelemfelkeltő grafikák, hanem receptek, reklámszövegek, háztartási tanácsok is megjelentek. A számolócéduláknak személyes varázsuk mellett üzenetértékük is van, hiszen kiválóan jellemzik az adott kort és divatot, illetve olykor koruk humoráról is képet kaphatunk általuk.

Ha a nyomtatvány színes volt, akkor a nyomólapot több részből kellett készíteni, illetve ahány szín, annyi nyomást igényelt. Kisebb üzletek és vendéglők viszont az olcsóbb nyomdai megoldást választották.

Álljon itt pár neves művész neve, akik a díszítő grafikákat készítették: Berényi Róbert, Bíró Mihály, Bortnyik Sándor, Faragó Géza, Macskássy Gyula.

A külalak mellett a rímbe szedett reklámszöveg is gyakori példa volt: „Ki a Szent István malátakávé? Issza, annak a feje mindig tiszta.” Az alábbi példa pedig a háborús időkből származik: „Lelőtték a jobbkaromat, folyik piros vérem, doktor bácsi Lysoformmal fertőtlenítsd, kérem!”

Típusai

A számolócéduláknak eredendően két típusát különböztetjük meg: az egyik szinte egy parányi plakát – van is cég, amely grafikai plakátját a számolócédulán is megjeleníti –, a másik típus a reklámcélokat is szolgáló céges levélpapírra emlékeztet.

Célja

Úgy tartják, azért született a világra, hogy mosolygó színes arcával mindenkit meghódítson, akinek csak a keze ügyébe kerül, vagy akinek a pillantása rá esik, de örökösen csak a hátát mutogatja, amin ott van a számla, amit fizetni kell.

Igen egyszerű céllal készültek ezek az aprónyomtatványok: reklámot akartak adni a kézbe.

A társadalmi-gazdasági fejlődéssel kialakult egy szélesebb vásárlói réteg, amely tájékoztatásra szorult. A számolócédulát kiadók, a reklámozók nem

kizárólag a saját üzletükben alkalmazták, hanem minden olyan "boltosnak" odaadták, aki hajlandó volt azt használni.

A számolócedulákat az elegáns fővárosi üzletekben éppúgy használták, mint ahogy közkézen forogtak a vidéki boltokban. A kávéházak és a vendéglők pincérei a maguk módján még külön nevet is adtak neki: *Kellnerzettel*, vagyis *pincércédula* névvel illették. Legnagyobb keletjük a fűszer- és vegyeskereskedésekben volt, ahol naponta számosan megfordultak. A tulajdonosok ajándékokat is hirdettek rajtuk.

Ebben a történelmi időszakban az Osztrák-Magyar Monarchia területén, ahol leginkább elterjedt, a tömegtermelés révén a konkurenciaharc igen nagy volt. A gyárak és a kereskedők tömegével nyomtatták a számolócedulákat, hogy ezzel reklámozzák terméküket, praktikusán a számlaadással is összekapcsolták. Cégek, márkák nyertek általa maradandó képi megfogalmazást.

A nyomdagépek elterjedésével a számolócedula olcsó reklám lehetőségnek bizonyult. A grafikusok is jó lehetőséget láttak benne, mert még a híresebb művészek is megélhetési gondokkal küszködtek. Egyes kereskedők ajándékot adtak, ha valaki vásárláskor be tudta mutatni korábbi vásárlásainak bizonyítékait, azaz a számolócedulákat.

Egy-egy jellegzetes darab

Mint már említettem, a számolócedula a szecesszió idején élte virágzását, így én is ebből a korszakból veszem példáimat. (1. és 2. kép)

Ha megvizsgáljuk a fenti két számolócedulát, azt láthatjuk, hogy nincs egy szögletes vonaluk sem, csak lágy, gömbölyded, túlbuzgáló vonalvezetéssel találkozunk, amit egy-két kiugrás tesz kontrasztossá. Círádás betűket alkalmaznak, mint például a „Meggy lelke” M betűje és a „Köhögés...” K betűje. Feltűnő még a hangsúlyos színek használata is. Mindkét kép középponti része egy körben elhelyezkedő figura, ami túldíszített.

A „Meggy lelke”, ami a számolócedulák egyik legpompázatosabb darabja, meggylikört reklámoz. A képen talán Bacchus római (esetleg Dionüszosz görög) istent láthatjuk, amint pohárba préseli a meggylevet. Megjelenése a mámort, a vidámságot és a termékenységet jelképezi. Mint a mitológiai ábrázolásoknál, fején itt is koszorút találunk, ami stilizált, de a szőlő helyett meggyel díszített.

Van valami ördögi vonása is a képnek. Az is lehetséges, hogy a művész, aki számolócedulát készített erre gondolt inkább. A nagy hegyes fül, az arcból kiálló nyúlvány és a kopaszodó homlok, ami kis szarvacskáknak is nézhető, bizonyíthatja ezt. Ki-ki mást láthat benne, mivel egy kép rengeteg információt hordoz.

Talpatlan betűi egyszerűnek mondhatóak, kivéve a „Meggy lelke” M betűjét, ahol egy ívelt vonal köti át a

két szárát, hogy így csatlakozzon a körülötte lévő vonalakhoz.

A másik cédula egy gyógyszerész által készített gyógycukorkát reklámoz. A kép központi figurája egy madár, amit tekinthetünk turul vagy fénix madárnak is. A madár, mint jelkép, gyakori figurája a művészetnek. A szabadságot, a határokat nem ismerő beteljesülő vágyakat lehet vele kifejezni.

Ha fénixmadárnak tekintjük az ábrázolást, akkor a poraiból feltámadó állat, ami csak a jók oldalán jelenik meg és aminek könnye meggyógyít bármilyen sebet, utalhat a cukorka gyógyító hatására.

Ha turulmadárra asszociálunk, akkor az ősi isteni jelkép, ami hibátlan, győzhetetlen, eszményt jelent, utalhat szintén a cukorka érdemeire.

De csak egyszerűen a madárról, annak éneke is eszünkbe juthat. Gondolhatunk arra is, hogy énekelni csak a rekedtségből való kilábalás után tudunk, amihez a cukorka hozzásegít.

Itt is talpatlan betűkkel találkozunk. A cédula alsó részében viszont egyedi, círádás díszítő betűk hirdetik az édesség jó tulajdonságait.

1. kép. Meggy lelke

(forrás: a Taurus Emergé 1997-es határidőnaplójából)
Fotóreprodukció: Óri Tóth István

2. kép. Pemetefűczukorka
(forrás: a Taurus Emergé 1997-es határidőnaplójából)
Fotóreprodukció: Öri Tóth István

További szecessziós példák

A számológécek rendkívül sokfélék lehetnek. A Zwack Unicum egy régi reklámján például egy csendélet jelenik meg. (3. kép) Itt a gyümölcsök közé becsempészték a liköröket is. Ez a váratlan, figyelemfelkeltő képi világ, ami emlékezetben marad, megragadja a szemlélőjét. A kép készítője egyértelműen vizuális hatásra törekszik, az érzékeinkre hat. Gazdag színeivel, formáival hangulatot teremt. A totyakos üvegek kontrasztja a karcsú váza virágokkal. A láthatatlan asztalról csak a vonalasan mintázott, lelógó terítő tanúskodik. Talpatlan, lágyan formált betűi kontrasztja a gyártó cég hullámos felirata.

A másik számológéccen, ahol a villányi borokat hirdetik (4. kép), egy karcsú nőalak, mint szimbólum, ötlük szemünkbe. Központban van, ez a fő motívum. Kezében szőlőfürt, hajában indásan kacskaringózó virágcsokor látható. Pöttyös, gloknis ruhájának kontrasztja a téglalap mintázatú háttér.

Itt talpas betűkkel találkozunk, kivétel az Ungarn származási jelzés, amit akár kontrasztnak is tekinthetünk. A betűk egyedileg díszítettek, említésre méltó a kép tetején lévő a és á betű.

Ritkán írták alá alkotói nevüket a művészek, grafikusok, itt viszont megtaláljuk a Bárti nevet.

3. kép. Zwack Unicum
(forrás: a Taurus Emergé 1997-es határidőnaplójából)
Fotóreprodukció: Öri Tóth István

Lehetnek ezek az aprónyomatványok kevésbé színesek is, mint például a Kristály forrásvizet népszerűsítő kék cédula (5. kép).

Ezen egyszerű, lineáris, kontraszt és talp nélküli betűket látunk, kivéve a felső 'Kristály' feliratot, amely kicsit díszesebb. Egy nőalak jóízűen és jókedvűen kortyolgatja az italt. Ruhája nagyon díszes, virágokkal borított, háta mögött a nagy kékség.

A többihez hasonlóan ez az utolsó számológéccen jóval egyszerűbb, letisztultabb formából áll.

Láthatjuk, gyakori a karcsú és bájos nőalakok, a mitologikus vonatkozású személyek, vagy éppen a festői témák megjelenése ezeken az aprónyomtatványokon.

4. kép. St. Stephans-Kellerei
(forrás: a Taurus Emergé 1997-es határidőnaplójából)
Fotóreprodukció: Őri Tóth István

Hogy egyáltalán fennmaradt, köszönhető többek között a gyerekek gyűjtőszendélyének. A kis aprónyomtatvány a műgyűjtők körében él tovább, egyes kurrensebb darabok jelentős összegekért cserélnek gazdát az árveréseken.

5. kép. Kristály
(forrás: a Taurus Emergé 1997-es határidőnaplójából)
Fotóreprodukció: Őri Tóth István

A számlócédulák sorsa

Ezek a kis képes reklámok túléltek az első világháborút és az 1920-as években meginduló gazdasági pezsdülésben a *miniatűr propaganda-hadsereg* ismét bekapcsolódott az áruk eladásáért folytatott versenybe. Az önállósuló reklámgrafika különböző irányzatai békésen megfértek egymás mellett a számlócédulákon. A reklám és a számlaadás területén ugyan megszorodtak a versenytársai, mégis megérték a második világháborút is.

Viszont ma már az önkiszolgáló boltokban nincs szükség számlócédulákra, hiszen a pénztárgépek átvették a helyüket...

Hivatkozások

Karsai Orsolya és Monok István (2002) *A Nemzeti Könyvtár kisnyomtatványtára*, Osiris Kiadó, Budapest

Magyar Szó (2004. január 8.). URL: <http://archiv.magyar-szo.com/arhiva/040105/tarkavilag.htm>

Wikipedia (2009) *Századforduló*. Legutóbbi frissítés: 2009. november 6. URL: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Sz%C3%A1zadfordul%C3%B3>

Az eredeti számlócédulák a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum tulajdonában vannak.